https://doi.org/10.46991/ai.2022.26.04

ԱՐՄԱՆ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ 1724 ԹՎԱԿԱՆԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բանալի բառեր *– Աբրահամ Երևանցի, Չելեբի-Զադե, Երևանի բերդ, Զորագյուղ, ինքնապաշտպանություն, օսմանյան բանակ, պաշարում, ամրոցի գրավում*

Հայոց պատմության նշանակալի իրադարձություններից է Երևանի 1724 թ. հերոսական ինքնապաշտպանությունը օսմանյան թուրքերից: Ամիսներ շարունակ Երևանի բնակիչները համառ կռիվներով կասեցնում էին թուրքական բազմահազարանոց բանակի անընդհատ հարձակումները՝ նրան պատճառելով հսկայական կորուստներ: Պետք է փաստել, որ Երևանի հայության ինքնապաշտպանությանն առնչվող աղբյուրագիտական տեղեկությունները միմյանցից էապես տարբերվում են, որի պատճառով հաճախ պատմաբաններն իրարամերժ եզրակացությունների են հանգել: Ներկայումս, երբ Երևանի պատմության ուսումնասիրությունը բացի զուտ պատմական իրողությունների լուսաբանումից ստացել է նաև քաղաքական հնչեղություն, հրատապ է Երևանի 1724 թ. ինքնապաշտպանության ամբողջական և խորքային ուսումնասիրությունը:

Երևանի 1724 թ. ինքնապաշտպանության մասին աղբյուրագիտական տեղեկությունները

1720-ական թվականների սկզբին աֆղանների ներխուժման պատճառով իրանական պետությունը հայտնվել էր կործանման եզրին: Օգտվելով ախոյան երկրի ծանր վիճակից՝ օսմանյան թուրքերը վերստին օրակարգ են բերում Երևանին տիրելու իրենց վաղեմի ծրագիրը: Օսմանյան բանակն անցնում է հարձակման: 1724 թ. սկզբին Երևանի պարսիկ խան Միհր-Ալին Եղվարդում փորձում է կասեցնել թշնամու առաջխաղացումը, բայց պարտվելով նահանջում է Երևան, որտեղ ապաստանել էին նաև շրջակա գյուղերի բնակիչները: Ապրիլին սկսվում է Երևանի հայերի շուրջ երկամսյա ինքնապաշտպանությունը:

Այս հերոսամարտն ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրված է Աբրահամ Երևանցու «Պատմութիւն թագաւորի Պարսից» երկում[1], որտեղ նշվում է, որ մարտի 6-ին օսմանյան բանակը Ախուրյան գետի (Արփա-չայ)

* Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-6A043 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

[1] Տե՛ս **Աբրահամ Երեւանցի**, Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թուի, յառաջաբան, բնագիր, խմբագիր օրինակ եւ ծանոթագրութիւններ պատրաստեց Հ. Սահակ Ճեմճեմեան Մխիթարեան Ուխտէն, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1977:

ափից շարժվեց և հասավ Եղվարդ: Այստեղ նրա դեմ դուրս եկավ Երևանի Միհր-Ալի խանի 12 հազարանոց բանակը, որը պարտվեց և գրեթե լիովին ոչնչացվեց: Օսմանյան բանակը Եղվարդից տեղաշարժվեց և պաշարեց Կարբի գյուղը: Գյուղացիները շուրջ 40 օր պաշտպանվեցին, մինչև որ տեղ հասած փաշան առաջարկեց նրանց հանձնվել: Կարբեցիները 10 օր խնդրեցին որոշում կայացնելու համար, այդ ընթացքում Երևանի խանից օգնություն խնդրեցին, բայց չստացան, ուստի որոշեցին հանձնվել: Այնուհետև Աբրահամ Երևանցին տեղեկացնում է, որ օսմանյան զորքը շարժվել է դեպի Երևան. «Եղեւվարդայ վեր կացավ մինչ ի Երեւվան, գ [=3] ավուրն հասավ Երեւանայ մօտն»: Այդ ընթացքում Երևանի բոլոր կողմերի գյուղերի բնակիչները եկել, ապաստանել էին քաղաքում: Օսմանյան զորքը Երևանին մոտեցավ արևմուտքից: «Երեւանայ խանն, որ կասեն Միհրայլի խան, հրայման ետ, քաղաքի թուրքն եկավ քրիստոնի մէջն մտավ, կռիվ արին օսմանցուն հետ՝ մինչ ի կ [=60] օրն»: Մի քանի օր տևած կռիվներից հետո օսմանյան զորքը թուլանում է և օգնության կանչում այլ ուժերի: Բայազետից ուղարկում են 35 հազար զինվորներ, բայց դրանից հետո ևս Երևանը մնում է անառիկ: Սուլթանը կրկին 10 հազարանոց զորաբանակ է ուղարկում, որը բանակում է Նորագավթի կողմում: Օգնություն ստանալուց երեք օր անց օսմանյան բանակը հզոր հարձակում է ձեռնարկում և անցնելով գետը՝ քաղաք մտնում Զորագյուղի կողմից՝ կոտորելով երկու հազար հայերի: Այդ ժամանակ «տաչիգըն (պարսից զինվորները – *Ա. Ե.*) փախավ մտավ բերդի մէջն, քրիստոնայ մնաց ի քաղաքի մէջն»[1]: Խանի զինվորներն իրենց հետ բերդ էին տարել մի քանի հայ մեծամեծերի՝ իրենց ընտանիքներով[2]: Գիշերը Երևանի ինքնապաշտպանության հրամանատարները՝ «Հունդի բէկենց Յոհանն, Քէչի բէկենց Պողոսը, Միրզայջանենց Թավի, Կառճիկ Օվանէսն», հավաքվում են խորհրդակցության: Նրանք հասկանում էին, որ եթե իրենք օգնություն չստանան, հաջորդ օրը օսմանյան բանակը ամբողջությամբ կգրավի քաղաքը: Նրանք որոշում են դիմել Կոնդի բոշաների օգնությանը: Բոշաների մեծավորները խոստանում են 200 զինվոր ուղարկել և, իրոք, շուտով ներկայանում են 234 զինվորներով[3]: Օգտվելով այն բանից, որ հաջորդ օրը թշնամին գրոհ չձեռնարկեց, որոշվեց արագորեն զորահավաք կատարել Երևանում ապաստանած՝ շրջակա գյուղերի ժողովրդի շրջանում: Երևանցիներից և փախստականներից հավաքված և Զորագյուղում կենտրոնացված զինվորները բաժանվեցին խմբերի՝ պաշտպանելու Զորագյուղ բերող ճանապարհները և կարևոր տեղամասերը: Զորագյուղում ապաստանած փախստականներից հավաքվել էր երեք հազար զինվոր[4], Երևանի Ջուհայրենց թաղից 955 զինվոր,

---

[1] **Աբրահամ Երեւանցի**, էջ 23-26:

[2] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 29:

[3] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 26:

[4] Այս զինվորները, ըստ Մ. Կարապետյանի, ձորագյուղցիներ էին (տե՛ս **Կարապետյան Մ.**, Բնակչության էթնիկ կազմը և էթնիկ պրոցեսները Երևանում 1724-1800 թվականներին //

Հին Երևան թաղից՝ չորս հազար զինվոր: Վերջիններիս գլխավորում էին փահլևան (գոտեմարտիկ) Նիկողոսը (Նիկողայոս), Մարիամի որդի (Մարիամյան) Անդոնը (Անտոնիոս), Խաթունի որդի (Խաթունյան) Բութիքը և տեր Մովսեսը: Ինքնապաշտպանության զինվորների ընդհանուր թիվը 9423 էր, իսկ խաղաղ բնակչության թիվը հասնում էր 28 հազարի: Ըստ այդմ՝ զինվորներից շուրջ 5000-ը հավաքագրվել էին Երևանի բուն հայ ազգաբնակչությունից, իսկ այլք՝ փախստականներից և Կոնդի բոշաներից:

Ինքնապաշտպանական ուժերի՝ Զորագյուղում կենտրոնանալն ուներ իր պատճառը: Ըստ Աբրահամ Երևանցու՝ օսմանյան բանակը շրջապատել էր քաղաքը բոլոր կողմերից, սակայն, բացի Զորագյուղի կողմից, մոտենալ չէր կարողանում, քանի որ քաղաքը պաշտպանված էր անանցանելի ծառաստաններով[1]:

Շուտով օսմանյան բանակին օգնության եկավ երեք հազարանոց եգիպտական զորքը, որը սկզբում տեղակայվեց Նորագյուղի կողմում, իսկ այնուհետև գրոհեց Զորագյուղի ուղղությամբ՝ ճեղքելով պաշտպանությունը: Հայ զինվորները սկսեցին նահանջել և Զորագյուղի կեսն ընկավ թշնամու ձեռքը: Ինքնապաշտպանությանը միացան 234 բոշա զինվորները: Հայկական ուժերը մեծ հաղթանակ տարան՝ տալով 1300 զոհ: Պարտված և գետի մյուս կողմը նահանջած օսմանյան բանակի սպանված զինվորների թիվը վեց հազար էր:

Օսմանյան բանակը հաջորդ անգամ գրոհեց Կոնդի վրա: Հայկական ուժերը արագորեն տեղափոխվեցին նոր ճակատ և քշեցին թշնամուն՝ տալով 440 զոհ (400 հայ և 40 բոշա): Օսմանյան բանակը մինչ օգնական նոր ուժերի գալը երկար ժամանակ չէր գրոհում, իսկ 15 օր անց, երբ երկու փաշաների գլխավորությամբ եկան նոր զորքեր[2], կռիվը վերսկսվեց: Հայկական զորքը հավաքվել էր Զորագյուղում, իսկ թուրքերը գրոհում էին տարբեր կողմերից: Ճակատամարտը տևեց առավոտից մինչև երեկո, Երևանի պաշտպանները կռվեցին մինչև վերջին զինվորը: Օսմանյան բանակը նրանց կարողացավ հաղթել միայն թվաքանակով՝ կենտրոնացնելով ահռելի ուժեր: Աբրահամ Երևանցին արձանագրում է. «Թվին ՌՃՀԳ [1724] ումն, ունիսի է [=7] ումն, օսմանցին առավ քաղաքն, նստավ: Մնաց բերդն»: Երևանի գրավումից հետո թուրքերը սկսեցին հայերի կոտորածը[3]:

Անդրադառնալով պաշարված բերդի հանձնմանը՝ Աբրահամ Երևանցին գրում է, որ այդ հարցում միջնորդ եղավ Հայոց կաթողիկոս Աստվածատուր

«ՊԲՀ», 1987, թիվ 3, էջ 95), սակայն հազիվ թե նման կարծիքի կարելի է հանգել Աբրահամ Երևանցու «Զորայգեղայ հզօրքն (իմա՝ զորք – *Ա. Ե.*), որ է ԳՌ [3. 000] պատվական գեղից մարդիք» տեղեկությունից (**Աբրահամ Երեւանցի**, էջ 28): Վերջինս իրականում վկայում է այն մասին, որ զինվորները հավաքագրվել էին Երևանի շրջակա գյուղերից քաղաքում ապաստանածներից («պատվական գեղից մարդիք»):

[1] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 29:

[2] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 28-30:

[3] Նույն տեղում, էջ 31:

Ա Համադանցին (1715-1725), որի շնորհիվ ապահովվեց կայազորի անվտանգ հեռացումը[1]: Այնուհետև պատմիչն արձանագրում է բերդի հանձնման ամսաթիվը. «Թվին ՌՃՀԳ [1724] ումն, օգոստոսի ի [20] մին, եղավ վերջ, հանդարտեցավ օսմանցին, միչ ի նուեմբերն»[2]:

Աբրահամ Երևանցու աշխատության՝ «Պատմութիւն պատերազմացն» կոչվող խմբագրված տարբերակում նշմարելի են որոշակի տարբերություններ: Մասնավորապես, Երևանի վրա Եղվարդից արշավող զորքն Աբդուլլա փաշայի բանակն էր, որն օգնության էր հասել Կարբին պաշարող օսմանյան զորքին[3]: Հայերի կողքին նշվում է Միհր-Ալի խանի հրամանով մարտնչող պարսիկների և ոչ թե թուրքերի մասին[4], հայերի հրամանատարներն էին՝ Հովհաննես Հունդիբեկյանը, Պողոս Քիջիբեկյանը, Հովհաննես Կառջիկը և Դավիթ Միրզեջանյանը[5], Երևանի բերդից օսմանյան փաշայի կողմից ազատ արձակվածները հիշատակված են որպես պարսիկ, այլ ոչ թե թուրք[6]:

Երևանի գրավման մասին Հայոց կաթողիկոս Աստվածատուր Ա Համադանցին Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանին (1701-1728) 1724 թ. սեպտեմբերի 4-ին գրում է, որ օսմանյան զորքերը տիրել են պարսկական տերության տարբեր շրջանների՝ մինչև Երևան: Ընդ որում՝ նա հատուկ նշում է. «Դուք մի մտածեք, որ այդ վայրերը գրավված չեն, իրապես գրավված են»[7]:

Այլ հայ հեղինակներ նշում են Երևանի բնակչության կոտորածի[8], օսմանյան բանակի՝ սեպտեմբերին Երևանը գրավելու[9] կամ շուրջ երեք ամիս բերդը պաշարելու մասին[10]: Հայկական սկզբնաղբյուրներում նշվում է նաև 1724 թ. մարտին կամ սեպտեմբերին Երևանի անկման չճշտված լուրերի մասին[11]:

Նկարագրելով Երևանի գրավումը՝ թուրք հեղինակ Չելեբի-Զադեն պատմում է, որ օսմանյան բանակը շարժվել է Ախուրյան գետի (բնագրում՝ Արփա-Չայիր) ափի բանակավայրից դեպի Երևան հունիսի 13-ին: Երևանի

---

[1] **Աբրահամ Երեւանցի**, էջ 35:

[2] Նույն տեղում:

[3] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 99:

[4] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 100:

[5] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 101:

[6] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 110:

[7] **Эзов Г.**, Сношения Петра Великаго с армянским народом, документы, СПб., 1898, с. 378.

[8] Տե՛ս **Ղուկաս Մեբաստացի**, Դաւիթ Բէկ կամ Պատմութիւն Ղափանցւոց, բնագիրը՝ Հ. Սամուէլ Արամեանի, Երևան, 1992, էջ 102, Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. II, կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 433:

[9] Տե՛ս **Հակոբյան Վ.**, Ժամանակագրական մի փաստի ճշգրտման շուրջը // «ԼՀԳ», 1974, թիվ 5, էջ 81: Հեղինակը վկայակոչել է Մատենադարանի թիվ 3602 ձեռագիրը:

[10] Տե՛ս **Հակոբյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 79-80: Այստեղ հեղինակը վկայակոչել է Մատենադարանի թիվ 2121 ձեռագրի 367բ էջը:

[11] Տե՛ս «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века», сборник документов, т. II, часть II, под ред. А. Г. Иоаннисяна, Ереван, 1967, с. 84-85, 198-199:

բերդի պաշարման սկզբում ներխուժելով բերդի պարիսպներին արտաքուստ կից «վարոշ» (արվարձան)՝ օսմանյան զորքը կոտորել է 10 հազար պարսիկ զինվորների: «Բացի այդ, ժողովրդից 10 հազարից ավելի ընտանիք և երեխաների գերի վերցրին»[1]: Նրանք նաև քանդել են քաղաքի՝ բերդին հարևան տները և բերդի շուրջն ամայի տարածք ստեղծել՝ պաշարելով այն[2]: Օսմանյան բանակը պարբերաբար օգնական ուժեր էր ստանում, որոնցից հատկապես հիշատակելի է եգիպտացիների երեք հազարանոց զորագունդը[3]: Երկարատև պաշարումից հետո՝ սեպտեմբերի 23-ին, Միհր-Ալի խանը Երևանի բերդը հանձնել է թշնամուն[4]:

«Ռեվանի (Երևանի – *Ա. Ե.*) գրավման մասին գրքում», որ գրվել է դեպքերի ժամանակակցի կողմից, ներկայացված է Երևանի բերդի պաշարման այլ թվագրում՝ 1724 թ. հուլիսի 6-ից հոկտեմբերի 7-ը[5]:

Ըստ Կոստանդնուպոլսի ռուսական դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ի. Նեպլյուևի 1724 թ. սեպտեմբերի 1-ի տեղեկագրի՝ Պարսկաստանում գործող զորքերի փաշան գրել է Բարձր դռանը, որ ցանկանում է միանալ Երևանը պաշարած զորքին, քանի որ այն ի վիճակի չէ գրավելու հայերի, պարսիկների և մի խումբ վրացիների համատեղ ուժերով պաշտպանվող քաղաքը, որի կեսը շրջափակված է զառիթափ լեռներով, իսկ մյուս կեսը՝ ջրով[6]: Ըստ Ի. Նեպլյուևի 1724 թ. սեպտեմբերի երկրորդ կեսի տեղեկագրի՝ Երևանի շուրջը հավաքվել է 30 հազարանոց թուրքական կանոնավոր բանակ, նույնքան անկանոն զորամիավորումներ, որոնց միացել է Եգիպտոսից ուղարկված երեք հազարանոց զորաջոկատը: Թուրքերն ամեն օր մարդ են ուղարկում քաղաք՝ առաջարկելով հանձնվել, սակայն քաղաքացիները հրաժարվում են՝ նախընտրելով մեռնել կռվում, քան հանձնվել: Երևան քաղաքի կռվողների թիվը հինգ հազար է: Ըստ դիվանագիտական ներկայացուցչի՝ մեկ այլ փաշա արշավում է դեպի Թավրիզ, բայց թուրքերը հույս չունեին, թե նա կկարողանա գրավել այն, քանզի գրավված վայրերում կայազորներ է թողել և մի մեծ զորախումբ Երևան ուղարկել[7]: Իսկ հոկտեմբերի 10-ի զեկուցագրում Ի. Նեպլյուևը գրում է, որ Երևանի բերդի կայազորը հանձնվել է թշնամուն 60-

---

[1] «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», թարգմ. թուրքերեն բնագրերից, ներածությունով, ծանոթագրություններով, տերմինաբանական բառարանով և հավելվածով, հ. Ա, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Երևան, 1961, էջ 143:

[2] Տե՛ս նույն տեղում:

[3] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 146:

[4] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 149-150:

[5] Տե՛ս "1720-1724 Osmanlı-İran münâsebetleri ve Silâhşör Kemânî Mustafa Ağa'nın Revân fetihnâmesi", by M. Münir Aktepe, İstanbul, 1970, s. 45-70:

[6] Տե՛ս **Մարտիրոսյան Վ.**, Անդրկովկասի ժողովուրդների համագործակցությունը և Երևանի 1724 թվականի պաշտպանությունը // «ՊԲՀ», 1965, թիվ 2, էջ 189-190:

[7] Տե՛ս «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века», сборник документов, т. II, часть II, с. 220:

օրյա կռիվներից հետո՝ 1724 թ. սեպտեմբերի 22-ին[1]:

Ջ. Հանվեյը հաղորդում է, որ օսմանյան բանակն անցել է Արաքսը 1724 թ. հունիսի կեսին և հասել Երևան հունիսի վերջին[2]: Բերդը հանձնվել է հոկտեմբերի սկզբին[3]:

Մ. Լ. Շեյը հայտնում է, որ Երևանի պաշարումը տևել է 90 օր[4], փաստորեն՝ հունիսից մինչև սեպտեմբեր:

Ըստ Թ. Կրուշինսկու՝ օսմանյան բանակը, որն արշավել է Երևանի ուղղությամբ, այն գրավել է առաջին իսկ գրոհից, իսկ 30 հազար հայեր, որոնք չեն կարողացել ապաստանել քաղաքում, կոտորվել են: Բերդը դիմադրել է երկու ամիս և հանձնվել հայոց պատրիարքի միջնորդությամբ[5]:

Երևանի 1724 թ. կռիվների հարցը պատմագիտության մեջ

Երևանի պաշտպանության և գրավման վերաբերյալ հայագիտության մեջ արտահայտվել են բազմաթիվ և հակասական տեսակետներ:

Ղ. Ալիշանը և, նրանից օգտվելով, Ե. Շահազիզը, առանց ժամանակագրական հստակեցումների, պարզապես վերապատմում են Աբրահամ Երևանցու տեղեկությունները Երևանի ինքնապաշտպանության մասին[6]:

Լեոն, Ա. Միրզոյանը և Ա. Սիմոնյանը, հիմնվելով Աբրահամ Երևանցու տեղեկությունների վրա, օսմանյան բանակի կողմից Երևանի գրավումը թվագրում են 1724 թ. հունիսի 7-ին[7]:

Ս. Պողոսյանը և Թ. Հակոբյանը Երևանի ինքնապաշտպանության 60 օրը թվագրում են ապրիլի 7-ից հունիսի 7-ը[8]:

Ա. Հովհաննիսյանը Երևանի 1724 թ. կռիվներին վերաբերող փաստաթղթերում առկա «պարսիկներ» էթնանունը առաջարկում է կարդալ «Անդրկովկասի շիաներ» կամ «ադրբեջանցիներ»[9], որից հետո պնդում է, թե քաղաքի հայերը կազմում էին բնակչության չորրորդ մասը, իսկ մեծամաս-

---

[1] Տե՛ս **Մարտիրոսյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 190:

[2] Տե՛ս "The Revolutions of Persia by Jonas Hanway", the Third Edition, Vol. II, London, 1762, p. 211:

[3] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 212-213:

[4] Տե՛ս **Shay M. L.**, The Ottoman Empire from 1720 to 1734 as Revealed in Despatches of the Venetian Baili, Urbana, 1944, p. 120:

[5] "The History of the Late Revolutions of Persia", Taken from the Memoirs of Father Krusinski, Procurator of the Jesuits at Ispahan, the Second Edition, Vol. II, London, 1733, p. 178.

[6] Տե՛ս «Այրարատ բնաշխարհ Հայաստանեայց», տեղագրեաց Հ. Ղեւոնդ Վ. Մ. Ալիշան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1890, էջ 305, **Շահազիզ Յե.**, Հին Յերեվանը, Յերեվան, 1931, էջ 105-108:

[7] Տե՛ս **Լեո**, Երկեր, հ. Գ, գիրք Բ, Երևան, 1973, էջ 157, **Միրզոյան Ա.**, Երևանի 1724 թ. հերոսական պաշտպանությունը թյուրքական զավթիչներից // ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1953, թիվ 3, էջ 93-96, **Սիմոնյան Ա. Պ.**, Երևան 1920-1967, Երևան, 1968, էջ 45-47:

[8] Տե՛ս **Պողոսյան Ս. Պ.**, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II (IX-XIX դդ.), Երևան, 1965, էջ 285-288, **Հակոբյան Թ. Խ.**, Երևանի պատմությունը (1500-1800 թթ.), Երևան, 1971, էջ 77-90:

[9] Տե՛ս «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века», сборник документов, т. II, часть I, под ред. А. Г. Иоаннисяна, Ереван, 1964, с. LXXV, LXXVII:

նությունն ադրբեջանցիներ էին[1]: Նրա կարծիքն իր ուսումնասիրության մեջ օգտագործում է ադրբեջանցի հեղինակ Ս. Մամեդովը՝ ընդգծելով, որ մնացած բնակիչները եղել են թաթարներ, այն է՝ ադրբեջանցիներ[2]: Մ. Կարապետյանը ապացուցել է, որ Ա. Հովհաննիսյանի օգտագործած սկզբնաղբյուրի՝ Մամի-Կլերակի տեղեկությունը հայերի քանակի մասին վերաբերում է ոչ թե քաղաքին, այլ բերդին, ուստի ուսումնասիրողի՝ դրա վրա հիմնված տեսակետը Երևան քաղաքում հայերի և այսպես կոչված ադրբեջանցիների թվաքանակների հարաբերակցության մասին հիմնազուրկ է[3]: Ա. Հովհաննիսյանը համոզված է, որ հայերը, պարսիկները և ադրբեջանցիները Երևանում միասնական ճակատով կռվել են թուրքական զորքի դեմ[4]: Նա գրում է, որ թուրքերի հարձակումը Երևանի վրա սկսվել է հունիսին և շարունակվել երեք ամիս[5]: Աբրահամ Երևանցու տեղեկություններն Ա. Հովհաննիսյանը ժամանակագրորեն տեղավորում է հունիս-սեպտեմբեր ամիսներին, իսկ Երևանի բերդի հանձնումը, հենվելով մի թուրք հեղինակի կարծիքի վրա, թվագրում 1724 թ. սեպտեմբերի 28-ով[6]:

Վ. Մարտիրոսյանը Երևանի 1724 թ. ինքնապաշտպանության ուսումնասիրության մեջ օգտագործել է նոր սկզբնաղբյուրներ, որոնցից հատկապես կարևորվում են Ի. Նեպլյունևի զեկուցագրերը՝ ուղղված ցարական արքունիքին: Ուսումնասիրողը փորձում է հիմնավորել այն, որ Աբրահամ Երևանցու տեղեկությունը, թե Երևանը գրավվել է հունիսի 7-ին, ճիշտ չէ, իսկ իրականում Երևանն ընկել է 1724 թ. սեպտեմբերի 22-ին, ինչպես նշված է Ի. Նեպլյունևի զեկուցագրում[7]: Նա հավելում է, թե իբր Երևանի 1724 թ. ինքնապաշտպանության ժամանակ «կողք-կողքի համատեղ պայքարել են հայերը, ադրբեջանցիները և վրացիները»[8], թեև Երևանի պաշտպանությանն այսպես

---

[1] Տե՛ս «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века», т. II, часть I, с. LXXVII:

[2] Տե՛ս **Мамедов С.**, Исторические связи азербайджанского и армянского народов во второй половине XVII – первой трети XVIII в., Баку, 1977, с. 83:

[3] Տե՛ս **Կարապետյան Մ.**, Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600-1724 թթ. // «ՊԲՀ», 1986, թիվ 2, էջ 108:

[4] Տե՛ս «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века», т. II, часть I, с. LXXVII:

[5] Տե՛ս նույն տեղում, էջ LXXVIII:

[6] Տե՛ս նույն տեղում, էջ LXXIX: Մեկ այլ տեղում ուսումնասիրողը Երևանի գրավումը թվագրում է սեպտեմբերի 26-ով: Տե՛ս նաև «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. IV, Երևան, 1972, էջ 157:

[7] Տե՛ս **Մարտիրոսյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 190-191: Տե՛ս նաև *նույնի*՝ Հայ և վրաց ժողովուրդների համագործակցությունը ազատագրական պայքարում (XVIII դարի 20-ական թվականներ), Երևան, 1971, էջ 149:

[8] **Մարտիրոսյան Վ.**, Անդրկովկասի ժողովուրդների համատեղ ազատագրական պայքարի պատմությունից // ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1965, թիվ 7, էջ 22: Տե՛ս նաև *նույնի*՝ Անդրկովկասի ժողովուրդների համագործակցությունը և Երևանի 1724 թվականի պաշտպանությունը, էջ 191:

կոչված ադրբեջանցիների[1] մասնակցության մասին որևէ փաստ չի հղում:

Ճիշտ նույն կերպ է Երևանի գրավման ժամանակագրությունն ու բովանդակությունը ներկայացնում Զ. Արզումանյանը[2]:

Մ. Կարապետյանը գտնում է, որ Երևանի հայերը, ստանալով քաղաքի մուսուլմանների աջակցությունը, շուրջ երկու ամիս պաշտպանվել են: Իսկ «թուրք», ինչպես նաև «տաճիգ» տերմինները, ըստ նրա, պատմիչն օգտագործել է դավանանքային նշանակությամբ՝ նկատի ունենալով մուսուլմաններին[3]: Նա կարծում է, որ թուրքերը սկզբում գրավել են քաղաքը, իսկ մի քանի ամիս անց՝ սեպտեմբերի 22-ին, բերդը[4]:

Հաշվի առնելով օսմանյան բանակի՝ Երևանի գրավմանն առնչվող գիտական գրականության մեջ առկա տարաձայնությունները՝ Վ. Հակոբյանը հարկ է համարել թեզերի ու հակաթեզերի այդ «բանավեճում» հանդես գալ յուրահատուկ սինթեզի դիրքերից: Նա Երևանի գրավման վերաբերյալ տեսակետները համադրում է և եզրակացնում, որ սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները վերաբերում են երկու իրողության՝ Երևան քաղաքի և Երևանի բերդի գրավմանը, որոնցից առաջինը տեղի է ունեցել հունիսի 7-ին, իսկ երկրորդը՝ սեպտեմբերի 22-ին[5]:

Հրապարակի վրա եղած սկզբնաղբյուրների և հետազոտությունների ամփոփմամբ Երևանի գրավման ժամանակագրությունը ճշտելու փորձ է կատարել Ա. Այվազյանը: Նա Աբրահամ Երևանցու ժամանակագրական տեղեկությունները հավաստի չի համարում, քանի որ ըստ պատմիչի՝ մարտի 6-ից սկսած, երբ օսմանյան բանակը Արարատյան երկրում սկսեց իր առաջխաղացումը, մինչև Երևանի պաշտպանության մեկնարկը տեղի են ունեցել 60 օր տևած իրադարձություններ, մասնավորապես Կարբիի 40-օրյա ինքնապաշտպանությունը: Երևանի պաշարումը, ըստ Աբրահամ Երևանցու, տևել է երկու ամիս: Ա. Այվազյանը իր այս հաշվարկից ելնելով՝ նշում է, որ նման ժամանակագրությամբ Երևանի պաշարումը մայիսի 5-ից շուտ սկսվել չէր կարող, իսկ այդ պարագայում քաղաքի պաշարումը հունիսի 7-ին ավարտվել չէր կարող[6]:

Փոխարենը Ա. Այվազյանը հավաստի է համարում իբրև թե օսմանյան

---

[1] «Այսպես կոչված ադրբեջանցիներ» արտահայտությունը շեշտադրվում է այն պատճառով, որ XVIII դարում Այսրկովկասի քոչվոր թյուրք-թաթարները «ադրբեջանցի», իսկ Այսրկովկասի արևելյան հատվածն Ադրբեջան դեռևս չէին կոչվում:

[2] Տե՛ս **Արզումանյան Զ.**, Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատագրական պայքարի պատմությունից // «ԼՀԳ», 1973, թիվ 11, էջ 31-33: Բացառություն է միայն Երևանի պաշտպանությանն այսպես կոչված ադրբեջանցիների մասնակցությունը, որի մասին նա չի նշում:

[3] Տե՛ս **Կարապետյան Մ.**, Բնակչության էթնիկ կազմը և էթնիկ պրոցեսները Երևանում, էջ 96:

[4] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 96-97:

[5] Տե՛ս **Հակոբյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 78-81:

[6] Տե՛ս **Այվազյան Ա.**, Երևանի 1724 թ. պաշտպանության ժամանակագրության մասին // «ՊԲՀ», 1991, թիվ 1, էջ 94-95:

պաշտոնական փաստաթղթերից օգտված թուրք հեղինակ Չելեբի-Զադեի ժամանակագրական տվյալները՝ կատարելով նաև հիջրայի ամսաթվերի վերծանումը, ըստ որոնց՝ Ախուրյան գետի ափից օսմանյան բանակը հունիսի 13-ին շարժվել է դեպի Երևան, որի մատույցներում բանակել է հունիսի 24-ին՝ սկսելով քաղաքի պաշարումը: Հունիսի 26-ին օսմանյան բանակը գրավել է Երևանի՝ բերդից դուրս գտնվող հատվածը՝ վարոշը: Երևանի բերդը հանձնվել է սեպտեմբերի 23-ին[1]: Ա. Այվազյանը կարծում է, որ Չելեբի-Զադեի տեղեկությունը վարոշը գրավելու մասին վերաբերում է ոչ թե ամբողջ քաղաքի, այլ նրա որոշ թաղամասերի գրավմանը, քանզի Աբրահամ Երևանցին ևս նկարագրում է Զորագյուղի և Կոնդի շրջանում ընթացող մարտերը[2]:

Համադրելով Աբրահամ Երևանցու և Չելեբի-Զադեի տեղեկությունները՝ Ա. Այվազյանը փորձում է ճշգրտել Երևանի պաշարման ժամանակագրությունը: Նա որպես հիմք է ընդունում «եգիպտական զինվորների» մասնակցությունը Երևանի պաշարմանը: Նրա հաշվարկներով նրանք ժամանել են օգոստոսի 13-ին և մասնակցել Երևանի մատույցներում տեղի ունեցած հնգօրյա ճակատամարտին՝ 1724 թ. օգոստոսի 14-18-ը: Մուսուլմանները, որ մինչ այդ Երևանի խանի հրամանով հայերի հետ մասնակցում էին քաղաքի պաշտպանությանը, բերդում են պատսպարվել ու հայերին մենակ թողել օգոստոսի 14-ին: Ի վերջո, հեղինակը կատարում է հետևյալ ամփոփումը. օսմանյան բանակը Երևանը պաշարել է 1724 թ. հունիսի 24-ին, Զորագյուղը ընկել է սեպտեմբերի 8-ին՝ Էրզրումի Սարի Մուստաֆա փաշայի զորքի ժամանելու հաջորդ օրը, իսկ բերդը՝ սեպտեմբերի 23-ին[3]: Փաստորեն, Ա. Այվազյանը, մերժելով Աբրահամ Երևանցու ժամանակագրական տեղեկությունները, փաստում է, որ վարոշի ինքնապաշտպանությունը տեղի է ունեցել հունիսի 24-26-ին, երբ օսմանյան զորքերը գրավել էին որոշ թաղամասեր, այնուհետև քաղաքի մյուս թաղամասերի հայերի պաշտպանությունը քաղաքի մուսուլմանների հետ տեղադրում է հունիսի 26-օգոստոսի 14-ին, որից հետո վերջիններս լքել են հայերին՝ ամրանալով բերդում: Սեպտեմբերի 16-ին կռիվները դադարում են և սկսվում են բերդը հանձնելու բանակցությունները[4]:

Թեև Ա. Այվազյանը ժամանակագրական առումով լիովին անտեսում է Աբրահամ Երևանցու տվյալները, իրականում վերջինիս ժամանակագրության մեջ առկա են այնպիսի տվյալներ, որոնք ճշգրիտ են: Մասնավորապես, անդրադառնալով 1724 թ. հունիսի 7-ին օսմանյան բանակի վճռական գրոհին, նա նշում է, որ այն տեղի է ունեցել ուրբաթ օրը, ինչը ճշգրիտ է: Նմանապես քաղաքի պաշտպանության մասին հեղինակի մանրամասն տեղեկությունները՝ հաճախ շաբաթվա օրերի, մարտիկների քանակի և այլնի

---

[1] Տե՛ս Թուրքական աղբյուրները, հ. Ա, էջ 142-150:

[2] Տե՛ս **Այվազյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 97:

[3] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 100:

[4] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 97-100:

վերաբերյալ նշումներով, որևէ հնարավորություն չեն ընձեռում կասկածի ենթարկելու նրա ներկայացրած ժամանակագրական տեղեկությունները, քանի որ իրավիճակի վերաբերյալ նման խորքային տեղեկությունների տիրապետող հեղինակը անհնար է, որ չտիրապետեր դեպքերի ժամանակագրությանը:

Տեսակետների նման բազմազանության պայմաններում, երբ «բանավեճը» կարծես այն բանի օգտին է, որ 1724 թ. Երևանում տեղի ունեցած կռիվներում պետք է առանձնացնել քաղաքի հայերի ինքնապաշտպանությունը բերդի դիմադրությունից, զարմանալի է, որ 2010 թ. հրատարակված՝ «Հայոց պատմության» նոր ակադեմիական հրատարակության համապատասխան հատվածի հեղինակ Վ. Դիլոյանը հենվում է միմիայն Վ. Մարտիրոսյանի և Ա. Այվազյանի վերոբերյալ տեսակետների վրա՝ դրանք ենթարկելով ժամանակային վերաձևումների: Ըստ նրա՝ Երևանի՝ հունիսի 7-ին սկսված պաշտպանությունը տևել է երեքուկես ամիս, իսկ սեպտեմբերի 22/23-ին Երևանի խանը հանձնել է բերդը[1]:

Օսմանյան թուրքերի կողմից Երևանի գրավմանն անդրադարձել են նաև ադրբեջանցի հեղինակները: Վերջիններս հակված են Երևանի 1724 թ. կռվում լիովին անտեսելու քաղաքի հայերի ինքնապաշտպանության իրողությունը և ներկայացնելու միայն բերդի հետ կապված զարգացումները: Ն. Գյոզալովան, բոլորովին չանդրադառնալով հայկական սկզբնաղբյուրներին և ներկայացնելով սահմանափակ թվով եվրոպական սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները, կարծիք է հայտնում, որ կռիվը կենտրոնացված է եղել հիմնականում Երևանի բերդի շուրջ, որը սկսվել է 1724 թ. հունիսին և ավարտվել սեպտեմբերի 28-ին[2]:

Երևանի խանության պատմության վերաբերյալ կոլեկտիվ մենագրության մեջ ադրբեջանցի հեղինակները 1724 թ. Երևանի ինքնապաշտպանությունը ներկայացնում են որպես ադրբեջանցիների կողմից հայրենի հողի պաշտպանության կռիվ, քանի որ, ըստ նրանց՝ «Իրևանի (Երևան – *Ա. Ե.*) պաշտպանության ժամանակ քաղաքի բնակչությունն ամբողջությամբ բաղկացած էին ադրբեջանցիներից»[3]: Փորձ է կատարվում նաև ներկայացնելու, թե իբր օսմանյան թուրքերը հովանավորում էին հայերին[4]: Ակնհայտ է, որ ադրբեջանցի հեղինակների ներկայացրած տեսակետները պատմական իրականության հետ որևէ կապ չունեն, ինչն ի հայտ է գալիս ոչ միայն հայկական և օտար սկզբնաղբյուրների տեղեկություններին ծանոթանալիս, այլև

---

[1] Տե՛ս «Հայոց պատմություն», հ. III, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես-1918 թ.), գիրք առաջին (XVII դարի երկրորդ կես-XIX դարի վերջ), Երևան, 2010, էջ 40-42:

[2] Տե՛ս **Гёзалова Н.**, Вопросы истории Азербайджана XVIII в. (на основе сведений англоязычных источников историографии), Баку-Москва, 2010, с. 57-60:

[3] **Махмудов Я.** и др., Иреванское ханство: российское завоевание и переселение армян на земли Северного Азербайджана, Баку, 2010, с. 45.

[4] Նույն տեղում:

երկու ադրբեջանական վերոնշյալ մենագրություններում ներկայացված՝ Երևանի կռիվների նկարագրություններից, որոնք միմյանցից ամբողջությամբ տարբերվում են: Պատճառն այն է, որ առաջին հեղինակը փորձել է խնդիրը ներկայացնել եվրոպական սկզբնաղբյուրների և պատմագրության հիման վրա, ուստի ստացվել է երկրորդ մենագրության՝ հակահայկականությամբ տոգորված հեղինակների գրածից լիովին տարբերվող տեքստ. խոսք չկա այսպես կոչված ադրբեջանցիների կողմից Երևանը պաշտպանելու և Երևանի բնակչության այսպես կոչված ադրբեջանական լինելու մասին:

Հետազոտողների կարծիքներից պարզ է, որ Երևանի 1724 թ. կռիվների վերաբերյալ չկա միասնական և հստակ տեսակետ, ուստի անհրաժեշտ է սկզբնաղբյուրային նոր քննություն՝ հայոց պատմության այդ կարևոր դրվագի խորքային լուսաբանման և պատկերի ամբողջական բացահայտման նպատակով:

Երևան քաղաքի պատմական աշխարհագրությունը XVIII դարի սկզբին

Երևանի 1724 թ. կռիվների վերաբերյալ ամբողջական և ճշգրիտ պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ է ճշգրտել քաղաքի տարբեր հատվածների տեղադրությունը, կատարել սկզբնաղբյուրների քննական վերլուծություն, որի հիման վրա հնարավոր կլինի պարզաբանել քաղաքի ինքնապաշտպանության թե՛ բովանդակությունը և թե՛ ժամանակագրությունը:

Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում իրադարձությունների կենտրոնում Երևանի այն բերդն էր, որը 1827 թ. գրավեցին ռուսական զորքերը: Այն ուներ զույգ պարիսպ: Ըստ Չելեբի-Զադեի՝ Երևանը «մեկը մյուսից 35 քայլաչափ տարածությամբ երկու ամրակուռ և հաստատուն պարիսպներով էր շրջապատված»[1]: Ըստ Ժ. Շարդենի՝ բերդն ուներ երեք շարք պարիսպներ[2]: Դատելով թուրք հեղինակի այն տեղեկությունից, թե Երևանի բերդի «պաշարումը անպայմանորեն կապված էր վարոշի գրավման հետ»[3], ինչպես նաև այն նշումից, որ օսմանյան զինվորների կողմից «վարոշի պարիսպների մոտ գտնվող և նրանց կից տները ամբողջովին հողին հավասարվեցին, և շուրջանակի պարիսպների շրջակայքը ազատ հրապարակի վերածվեց»[4], կարելի է հստակեցնել, որ Երևանի բերդի երկու պարիսպներից արտաքինի հարևանությամբ տարածվում էր թուրք հեղինակների կողմից հիշատակվող վարոշը, որը Ա. Սաֆրաստյանի պարզաբանմամբ՝ հունգարերեն բառ է և ընկալելի է որպես քաղաքի ծայրամաս, արվարձան կամ շրջակայք[5]: Վարոշի առումով խիստ էական տեղեկություններ է պարունակում Էվլիյա Չելեբիի՝

---

[1] Թուրքական աղբյուրները, հ. Ա, էջ 143:

[2] Տե՛ս "The Travels of Sir John Chardin into Persia and East Indies", the Fifth Volume, Containing the Author's Voyage from Paris to Ispahan, London, 1686, p. 245:

[3] Թուրքական աղբյուրները, հ. Ա, էջ 143:

[4] Նույն տեղում:

[5] Տե՛ս նույն տեղում, ծանոթագրություն:

Երևանի նկարագրությունը 1640-ական թվականներին. «Բերդը գտնվում է Զանգի գետի եզերքին, ձգված է հարավից դեպի հյուսիս և շատ նեղ է: ...Ունի երեք հաստատուն երկաթե դարպաս: Թավրիզի դարպասը բացվում է դեպի հարավ, Մեյդանի դուռը՝ դեպի հյուսիս: Վերջինս կոչվում է նաև Յայլայի դարպաս...: Յայլայի դռնից դուրս գտնվող մեծ վարոշը կոչվում է Էսքի շեհիր (հին քաղաք – *Ա. Ե.*)»[1]: Ակնհայտ է, որ Էվլիյա Չելեբին ևս վարոշ է կոչում հենց բերդի շրջակա արվարձանը: Ըստ որում՝ օսմանյան բանակը վարոշը գրավում է հայկական թաղերի ռազմակալումից հետո՝ արդեն հունիսի երկրորդ կեսին, քանի որ «վարոշի երկու կողմի քարքարոտ լինելը և դիմացից խիստ ուժեղ թափով հոսող Զանգի գետը, վարոշի նվաճումն ու գրավումը դժվարացնում էին»[2]: Մյուս կողմից, այն իրողությունը, որ վարոշը գտնվում էր բերդի պարսպի հարևանությամբ, ևս հաստատում է, որ այն քաղաքի հետ առնչություն չուներ և չպետք է շփոթել քաղաքի հետ, ինչպես արել է Ա. Այվազյանը: Ժ. Շարդենի տեղեկություններից հայտնի է, որ քաղաքը գտնվում էր բերդից թնդանոթային կրակոցի հեռավորության վրա[3]: Ճիշտ է՝ Ժ. Շարդենի տեղեկությունները վերաբերում են 1670-ական թթ. սկզբներին, որից հետո՝ 1679 թ., տեղի է ունեցել Երևանի երկրաշարժը, սակայն քաղաքի հատակագծում երկրաշարժից հետո առանձնապես զգալի փոփոխություններ չեն կատարվել:

Վերոհիշյալ տեղեկությունները հնարավորություն են տալիս ճշգրտելու Երևանի բերդի և վարոշի աշխարհագրական դիրքերը: Հրազդան գետի ձախ զառիվայր ափին՝ դեպի արևելք, գտնվում էր զույգ պարիսպներ ունեցող բերդը, իսկ նրա հյուսիսային դարպասից դուրս՝ արտաքին պարսպի հարևանությամբ, տարածվում էր վարոշը: Վերջինս, դատելով այն իրողությունից, որ Երևանի քաղաքային հատվածի ինքնապաշտպանության ժամանակ պարսիկների կողմից լքված հայությունը խմբվել էր Զորագյուղի և Կոնդի հատվածում, բնակեցված էր մուսուլմաններով: Վարոշից այն կողմ՝ դեպի հյուսիս, տարածվում էր Երևան քաղաքը, որն ըստ արդեն նշված հիշատակությունների՝ բնակեցված էր շուրջ 30 հազար զուտ հայ ազգաբնակչությամբ:

Հին Երևանի կարևոր հատվածներից մեկը Զորագյուղն էր, որը գտնվում էր Կոնդի հարևանությամբ՝ Հրազդան գետի ձախ ափին, ներկայիս Հաղթանակի կամրջից դեպի վեր՝ ընդգրկելով նաև Ս. Սարգիս եկեղեցու տարածքը: Զաքարիա սարկավագն ու Սիմեոն Երևանցին այն կոչում են նաև Խնկելո ձոր կամ Խնկաձոր[4]: Սիմեոն Երևանցին Զորագյուղի տեղանքի մասին գրում

---

[1] «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», Դ, «Թուրքական աղբյուրներ», Գ, **Էվլիյա Չելեբի**, Երևան, 1967, էջ 84-85:

[2] Թուրքական աղբյուրները, հ. Ա, էջ 143:

[3] Տե՛ս **Chardin J.**, նշվ. աշխ., էջ 246:

[4] Տե՛ս «Զաքարեայ սարկաւագի պատմագրութիւն», հ. Բ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 32, 51, «Զամբռ. գիրք, որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ, հայելի և պարունակող բնաւից

է. «Ի գեօղս յայս Զորագեօղ, որ կոչի Խնկաձոր, ... որ է հանդէպ բերթին Երևանու ի հիւսիսակոյսն, ի բարձրահայեաց գագաթանն մեծախոր ձորոյն, ու անցանի գետն Հրաստան»[1]: Քաղաքը հյուսիսում ավարտվում էր Կոնդ թաղամասի հյուսիսարևմտյան ծայրամասում գտնվող Երևանի հնագույն գերազմանոցով, որն ի պատիվ միջնադարյան հայտնի պատմագիր և տոմարագետ Հովհաննես Կոզեռնի, որ թաղված էր այնտեղ, հայտնի էր «Կոզեռնի գերեզմանոց» անունով[2]:

Ի դեպ, Ի. Նեպլյուևի վերոհիշյալ նկարագրությունը, թե Երևան քաղաքի կեսը շրջափակված է զառիթափ լեռներով, իսկ մյուս կեսը՝ գետով, ամենայն հավանականությամբ վերաբերում է քաղաքին և ոչ թե բերդին, քանի որ նկարագրության մեջ ոչինչ նշված չէ բերդի մասին:

XVIII դ. սկզբին Երևանի դիրքը և տեղանքը, որոնք ստիպում էին օսմանյան բանակին քաղաքի վրա գրոհել արևմտյան կողմից դեպի Զորագյուղ, պատկերացնելու համար կարևոր է հիշել, որ բացի Հրազդան գետին հարող հատվածից, մյուս բոլոր կողմերում քաղաքը շրջապատված էր խիտ ծառաստաններով: Աբրահամ Երևանցին, ինչպես տեսանք, գրում է, որ հին ժամանակներից ի վեր քաղաքի շուրջը տնկվել էին խիտ ծառաստաններ, ըստ որում՝ այնքան խիտ, որ պահպանում էին և պատսպարում քաղաքը[3]:

Երևան քաղաքի և բերդի պաշտպանության ժամանակագրությունը

Ի սկզբանե անհրաժեշտ է նշել, որ եթե վստահում ենք Աբրահամ Երևանցու տեղեկություններին, իսկ դրանց չվստահելու հիմքեր իրականում չկան, ապա ճիշտ են այն հեղինակները, որոնք կարծում են, որ Երևանի հայության և բերդի պարսկական կայազորի (նաև բերդի հայերի[4]) ինքնապաշտպանական կռիվները պետք է միմյանցից տարբերակել: Օսմանյան բանակը սկզբում՝ ապրիլից մինչև հունիսի 7-ը, կռվում էր Երևան քաղաքի հայության դեմ՝ անպարիսպ[5] քաղաքը գրավելու նպատակով, իսկ այնուհետև՝ արդեն վարոշի գրավումից հետո, պաշարում է բերդը՝ հունիսից մինչև սեպտեմբերի 22-ը:

որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս, և իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն, համաժողովեցեալ և տարագրեցեալ ի Սիմէօնի ցաւահար և վշտակոծ կաթուղիկոսէ Երևանցւոյ», Վաղարշապատ, 1873, էջ 204:

[1] **Սիմէոն Երեւանցի**, էջ 204:

[2] Տե՛ս **Ղաֆադարյան Կ. Գ.**, Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, 1975, էջ 47:

[3] Տե՛ս **Աբրահամ Երեւանցի**, էջ 102:

[4] Այն, որ XVII դ. երկրորդ կեսին և XVIII դ. սկզբին Երևանի բերդում մեծ թվով հայեր կային, հայտնի է հայկական և օտար սկզբնաղբյուրներից: Տե՛ս **Զաքարիա սարկավագ**, հ. Բ, էջ 89-90: Երևանի բերդի մուսուլմանները ասում էին, որ «մեք ահա դրացի եմք քրիստոնէից, և խառն ի խուռն կամք ընդ նոսա»: Ճիզվիտ Մոնիեն հաղորդում է, որ XVIII դ. սկզբին Երևանի բերդի չորս հազար բնակիչներից հազարը հայեր էին: Տե՛ս Nouveaux mémoires des missions de la campagnie de Jésus dans le Levant, t. III, Paris, 1723, p. 37:

[5] Տե՛ս **Աբրահամ Երեւանցի**, էջ 101:

Աբրահամ Երևանցու ներկայացրած ժամանակագրության հավաստիության առումով անհրաժեշտ է նշել մի կարևոր իրողություն, որը զարմանալիորեն դուրս է մնացել հետազոտողների ուշադրությունից: Հայտնի է, որ Կոստանդնուպոլսի 1724 թ. հունիսի 12-ի ռուս-թուրքական պայմանագրով նախատեսված միջպետական սահմանագիծն Այսրկովկասում օսմանյան տիրապետության ներքո էր թողնում մասնավորապես Թիֆլիսը, Երևանը, Նախիջևանը, Գանձակը, Պարտավը և Արցախը[1]: Ընդ որում՝ օսմանյան կողմը ճանաչում էր ռուսական նվաճումները Այսրկովկասում և Կասպից ծովի հարավում, իսկ ռուսական կողմը՝ օսմանյան նվաճումները Այսրկովկասում: Նվաճումների փոխադարձ ճանաչման փաստն ակնհայտ է դառնում Ի. Նեպլյունի՝ 1724 թ. մայիսի 24-ի զեկուցագրից: Ներկայացնելով ռուս-թուրքական պայմանագրի նախագիծը՝ նա գրում է, որ պարսկական տերության հողերը նվաճելու համար սուլթանը մեծաթիվ զորքեր է ուղարկել երեք ուղղությամբ[2]՝ արձանագրելով, որ, փաստորեն, 1724 թ. մայիսի դրությամբ օսմանյան զորքն արդեն ներխուժել էր պարսկական տերություն: Պարզվում է նաև, որ ռուս-թուրքական պայմանագրի շուրջ համաձայնությունը վերջնական տեքստով արդեն առկա էր 1724 թ. մայիսին, և թուրքական բանակն անցել էր իրեն հասանելիք տարածքների գրավմանը: Պայմանագրի դրույթների շուրջ նախնական համաձայնությունը կայացել էր դեռևս 1724 թ. մարտի 28-ի դրությամբ[3], ուստի պատահական չէ, որ հենց մարտ ամսին օսմանյան բանակը, Արաքս գետի ափից շարժվելով, սկսեց Արարատյան երկրի և Երևան քաղաքի գրավումը: Փաստորեն, նախքան պայմանագրի կնքումը կողմերը, ամենայն հավանականությամբ, փոխհամաձայնեցված ձգտում էին զբաղեցնել իրենց անցնող տարածքները: Ի դեպ, սա հանգուցային տեղեկություն է Երևանի ինքնապաշտպանության սկիզբը հստակեցնելու համար և փաստորեն հիմնավորում է Աբրահամ Երևանցու ժամանակագրական տվյալների արժանահավատությունը:

Հայկական սկզբնաղբյուրների՝ արդեն բերված տեղեկությունները ևս հիմնավորում են այն, որ Երևան քաղաքը գրավվել է բերդի անկումից առաջ:

Երևանի կռիվների ժամանակագրության և բովանդակության ճշգրտման տեսակետից մյուս կարևոր իրողությունն այն է, որ Աբրահամ Երևանցու նման Չելեբի-Զադեն ևս պատմում է, որ Երևանի ուղղությամբ օսմանյան բանակը շարժվել է Ախուրյան գետի ափից (բնագրում՝ Արփա-Չայիր): Ճիշտ է, թուրք հեղինակը այն թվագրում է հունիսի 13-ով, սակայն տեղեկության մեջ

---

[1] Պայմանագրի ամբողջական տեքստը տե՛ս «Полное собрание законов Российской империи с 1649 года», т. VII, 1723-1727, СПб., 1830, N 4531, с. 503-508: Տե՛ս նաև «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века», сборник документов, т. II, часть II, с. 177-181:

[2] Տե՛ս «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века», сборник документов, т. II, часть II, с. 181:

[3] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 158-172:

բացակայում են Եղվարդի ու Կարբիի դեպքերը և Երևանի պաշտպանությանը հայերի մասնակցության դրվագները: Բացի այդ, ըստ նրա՝ օսմանյան բանակը անմիջապես հասնում է Երևան ու անհապաղ ձեռնամուխ լինում բերդի պաշարմանը: Հավանական է կարծել, որ թուրք հեղինակի տեղեկություններում միաձուլված են դրանցից երկուսը՝ Ախուրյան գետի ափի բնակավայրից տեղաշարժը վաղ գարնանը և ամռան սկզբին Երևանի բերդի պաշարումը: Ի դեպ, Չելեբի-Զադեն, ինչպես տեսանք, ներկայացնում է այն իրողությունը, որ Երևանի բերդի գրավումը անհնար կլիներ, եթե նախապես չգրավվեր նրա արտաքին պարսպի հարևանությամբ՝ Հրազդան գետի ափին գտնվող անառիկ վարոշը: Վերջինս գրավվել է հունիսի երկրորդ կեսին միայն: Վարոշի դիրքի հստակեցումից հետո, երբ դիտարկում ենք Չելեբի-Զադեի նկարագրությունը, պարզվում է, որ Երևան քաղաքի հայության պաշտպանության մասին որևէ խոսք չկա: Թուրք հեղինակն ակնհայտորեն նկարագրում է միմիայն Երևանի բերդի պաշարման ու գրավման հետ կապված իրողությունները: Անշուշտ, ապրիլի 7-ից մինչև հունիսի 7-ը անպարիսպ Երևան քաղաքի դեմ պատերազմելիս օսմանյան զորքը բոլորովին չէր գրոհել բերդի ու վարոշի վրա՝ թերևս բավարարվելով հայերի դեմ կռիվների ընթացքում դրանց մեկուսացմամբ կամ պաշարմամբ, քանի որ միայն ամռանը, երբ հայերի դիմադրությունը հաղթահարվել էր, և քաղաքն ընկել, օսմանյան բանակը ձեռնամուխ եղավ բերդի մերձակա տները վերացնելուն և պարսպի շուրջը բաց տարածք ստեղծելուն՝ ամենայն հավանականությամբ արդյունավետ պաշարում իրականացնելու նպատակով: Ըստ որում՝ Թ. Կրուշինսկու այն տեղեկությունը, թե Երևանը գրավվել է առաջին իսկ գրոհից, 30 հազար հայեր կոտորվել են, իսկ բերդը դիմադրել է երկու ամիս, կարելի է մեկնաբանել հետևյալ կերպ. այդ տեղեկության մեջ խտացված ներկայացված են տեղի ունեցած իրադարձությունները Երևանի շուրջ: Երևանի գրավման ժամանակ իրոք կոտորվել ու գերեվարվել էր շուրջ 30 հազար հայ, հայերի ինքնապաշտպանության անկումից հետո՝ հունիսի երկրորդ կեսին, գրավվել է բերդի վարոշը կամ շրջակայքը[1] այդ ուղղությամբ ձեռնարկած գրեթե առաջին իսկ գրոհով, որից հետո բերդը պաշտպանվել է շուրջ երկու ամիս:

Հավելենք նաև, որ Աբրահամ Երևանցին և Չելեբի-Զադեն հիշատակում են եգիպտացի երեք հազար օգնական զինվորների ժամանումը Երևան: Նրանց գալը հիշատակում է նաև Ի. Նեպլյուևը: Թուրք հեղինակը նշում է նրանց ժամանման ամսաթիվը՝ օգոստոսի 13, իսկ ըստ Աբրահամ Երևանցու՝ նրանք եկել են մայիսին՝ հունիսի 7-ից շուրջ 20 օր առաջ: Իսկ ռուս դիվանագիտական ներկայացուցիչը որևէ ժամանակագրական տվյալ չի հայտնում: Ա. Այվազյանի վերոհիշյալ տեսակետի հիմնավորման համար հայ և թուրք հեղինակների միանման տեղեկությունները և նրանցից երկրորդի նշած

[1] Ա. Այվազյանը ևս նման կարծիք է հայտնում: Տե՛ս **Այվազյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 96:

ամսաթիվը գլխավոր կռվաններից են: Սակայն պետք է նշել, որ եթե Աբրահամ Երևանցին հաղորդում է լոկ նրանց գալու մասին, ապա Չելեբի-Զադեն նրանց գալուն նախորդող դեպքերի մասին հավելյալ մանրամասներ է ներկայացնում: Ըստ նրա՝ Երևանը պաշարածներին օգնության ուղարկված եգիպտացիների զորքը նախատեսված էր Թավրիզ ուղարկվելու համար, սակայն օսմանյան զորքի հրամանատարը որոշում է նրանց ուղարկել Երևան, և նրանք ժամանում են այնտեղ օգոստոսի 13-ին: Ըստ որում՝ Աբրահամ Երևանցու և Չելեբի-Զադեի տեղեկությունները եգիպտացի զինվորների՝ ռազմական գործողություններում ընդգրկվելու վերաբերյալ այնուհետև լիովին տարբեր են: Ըստ Աբրահամ Երևանցու՝ նրանք անմիջապես ներխուժել են Զորագյուղ, բայց ջախջախվել կատաղի ճակատամարտում, իսկ ըստ Չելեբի-Զադեի՝ նրանք կռվել են խրամատներում՝ փոխարինելով հյուծված զինվորներին: Ըստ թուրք հեղինակի՝ ժամանելուց 22 օր անց նրանցից 300-ը գաղտնի գրոհով բարձրանում են Երևանի բերդի վրա, բայց զոհեր տալով՝ նահանջում[1], իսկ Երևանի բերդը գրավվում է նրանց գալուց ավելի քան մեկուկես ամիս անց[2]: Մինչդեռ, ըստ Աբրահամ Երևանցու՝ քաղաքի գրավումը տեղի է ունեցել նրանց գալուց շուրջ 20 օր անց: Փաստորեն, բացի եգիպտացի զինվորների՝ Երևանի մատույցներ ժամանելուց և քանակից, պատմիչների տեղեկությունները միմյանց ամենևին չեն համապատասխանում: Ամենայն հավանականությամբ, եգիպտացիների երեք հազարանոց զորախումբը մասնակցել է թե՛ Երևան քաղաքի (մայիսից հունիս) և թե՛ բերդի (օգոստոսից սեպտեմբեր) պաշարմանը: Քաղաքի գրավումից հետո այն ցանկացել են տեղափոխել Թավրիզ, սակայն հետո՝ օգոստոսի 13-ին, վերադարձրել են Երևան՝ բերդի գրավմանը մասնակցելու, քանի որ աչքի էր ընկել հայերի դիմադրությունը հաղթահարելիս: Ի. Նեպլյունևի վերոհիշյալ տեղեկությունները որոշակիորեն հիմնավորում են այս տեսակետը: Նշելով այն մասին, որ Երևան էր ուղարկվել եգիպտական երեք հազարանոց զորախումբը, նա այնուհետև գրում է, որ Թավրիզ արշավող փաշայի զորքն այնքան էր թուլացել գրավված վայրերում կայազորներ թողնելու և Երևան զորախումբ ուղարկելու պատճառով, որ հույս չկար, թե այն կկարողանար գրավել Թավրիզը: Կարելի է կարծել, որ Թավրիզ արշավող փաշան Երևան էր ուղարկել նախապես իր բանակին կցված եգիպտացիների զորախումբը, ինչից մեծապես թուլացել էր: Ինչ վերաբերում է եգիպտական զորախմբի թվաքանակին, ապա երեք հազար թվի հիշատակումը երեք տարբեր հեղինակների կողմից ոչ թե պարզ համընկնում է, այլ զորախմբի անձնակազմի թվաքանակն է, որը, անկասկած, համալրվում էր կռիվներում կորուստներ ունենալուց հետո:

Երևանի հայության ինքնապաշտպանության տևողությանն առնչվող

---

[1] Տե՛ս Թուրքական աղբյուները, հ. Ա, էջ 146-148:

[2] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 150-151:

հաջորդ կարևոր խնդիրն այն է, որ այդ ժամանակահատվածը սխալ է հաշվարկվել: Մասնավորապես, Ս. Պողոսյանը, Թ. Հակոբյանը և Ա. Սիմոնյանը, ինչպես տեսանք, կարծում են, որ պաշտպանությունը սկսվել է ապրիլի 7-ին և ավարտվել հունիսի 7-ին, այն է՝ տևել է երկու ամիս: Հաշվարկի հիմքում Աբրահամ Երևանցու տեղեկությունն է այն մասին, որ Երևանի հայերի ինքնապաշտպանական կռիվները տևել են 60 օր: Սակայն հաշվարկը ցույց է տալիս, որ հունիսի 7-ին ավարտված 60-օրյա ինքնապաշտպանությունը պետք է սկսվեր ապրիլի 9-ին: Ի դեպ, Երևանի 60-օրյա պաշտպանության մասին գրում է նաև Ի. Նեպլյուևը: Ռուս հեղինակի տեղեկությունը կարող էր վերաբերել նաև Երևանի հայերի ինքնապաշտպանությանը. խնդիրն այն է, որ, ինչպես կհամոզվենք, հեղինակի հաղորդումներում հյուսկեն ձևով ներկայացված են իրողություններ Երևան քաղաքի և բերդի կռիվներից:

Ինչ վերաբերում է Ա. Այվազյանի՝ մարտի 6-ից կատարած հաշվարկին, ապա այն այնքան միանշանակ չէ, քանի որ նա այդ մեկնակետից իր հաշվարկած 60 օրում հերթականության սկզբունքով ընդգրկել է Կարբիի կռիվների 40 օրը և փաշայի՝ կարբեցիներին ներկայացրած վերջնագրին հետևած 10 օրը: Մինչդեռ հաշվարկը հարկ էր կատարել զուգահեռության սկզբունքով՝ Կարբիի կռիվները և Երևանի վրա արշավանքն ու քաղաքի ինքնապաշտպանությունը դիտարկելով որպես զուգահեռաբար ընթացող իրադարձություններ: Դրանով իսկ Աբրահամ Երևանցու ժամանակագրական տեղեկությունները դառնում են հավաստի: Խնդիրն այն է, որ եթե Աբրահամ Երևանցու՝ «Պատմութիւն թագայորի Պարսից» ձեռագրում Կարբիի բնակիչների դեմ կռվող օսմանյան հրամանատարներին 40 օր անց օգնության եկած փաշայի անունը բացակայում է, և բացի այդ, Կարբիի դեպքերի նկարագրությունից հետո նշվում է այն մասին, թե Երևանի ուղղությամբ օսմանյան զորքի արշավանքը սկսվում է Եղվարդից, որը հուշում է, որ օսմանյան բանակի մի մասը այնտեղ պարսկական բանակը ջախջախելուց հետո գնացել էր Կարբիի ուղղությամբ, իսկ մյուս մասը՝ Եղվարդում զորամասեր թողնելով՝ դեպի Երևան: Ամենայն հավանականությամբ հենց այդ վերջին զորամասերն են օգնության գնացել Կարբիի դեմ կռվող օսմանցիներին: Մինչդեռ Աբրահամ Երևանցու երկի խմբագրված տարբերակում հստակ նշված է, որ Երևանի վրա Եղվարդից արշավող զորքն Աբդուլլա փաշայի բանակն էր, որ օգնության էր հասել Կարբին պաշարող օսմանյան զորքին: Աբրահամ Երևանցու տեքստում նշված հավելումները ստեղծում են այն տպավորությունը, որ Կարբիի դեմ կռվող օսմանցիներին օգնության հասած փաշան այնուհետև Եղվարդից արշավել է Երևանի ուղղությամբ: Իսկ քանի որ նա օգնության էր հասել մարտի սկզբներից Կարբիի դեմ արդեն 40 օր մարտնչող օսմանցիներին և 10 օր ժամանակ տվել կարբեցիներին հանձնվելու համար, որից հետո միայն արշավել դեպի Երևան, ստացվում է, որ, իրոք, ինչպես կարծում է Ա. Այվազյանը, օսմանյան բանակը պետք է Երևան հասներ մայիսի սկզբին: Մինչդեռ, եթե հավատարիմ ենք մնում Աբրահամ Երևանցու

բնագրին, ապա կապը Կարբիում կռվող օսմանցիներին օգնության գնացած փաշայի և Եղվարդից Երևան արշաված զորքերի միջև բացակայում է, ուստի մեծ է հավանականությունը, որ Կարբիի դեպքերը և Երևանի ուղղությամբ օսմանյան բանակի գրոհը տեղի են ունեցել զուգահեռաբար: Իսկ քանի որ Աբրահամ Երևանցին հիշատակում է Կարբի եկած «մեծ փաշային»[1], ապա կարելի է կարծել, որ նկատի ունի Եղվարդի և Կարբիի ուղղությամբ գործող օսմանյան բանակի հրամանատարին:

Անդրադառնալով Երևանի հայերի ինքնապաշտպանության բուն ժամանակագրությանը, որը, փաստորեն, սկսվել էր ապրիլի 9-ին, ապա անհրաժեշտ է նշել, որ Աբրահամ Երևանցու վերոհիշյալ հաղորդումներով հնարավոր է հստակ ներկայացնել միայն մայիսի կեսերից մինչև հունիսի 7-ը ընկած ժամանակագրությունը: Դա հնարավոր է դառնում հունիսի 7-ից կատարված հետհաշվարկի միջոցով, քանի որ հունիսի 7-ի վճռական գրոհից առաջ՝ 15 օր սպասելով օգնական նոր ուժերի տեղ հասնելուն, թշնամին բավարարվել էր միայն քաղաքի պաշարմամբ և նոր գրոհներ չէր ձեռնարկում: Կարելի է եզրահանգել, որ մայիսի 23-ից սկսած Երևանի մատույցներում ակտիվ ռազմական գործողություններ չեն եղել: Դրանից մեկ օր առաջ՝ մայիսի 22-ին, տեղի էր ունեցել թուրքերի գրոհը Կոնդի ուղղությամբ, երբ հայերը, արագորեն տեղափոխելով ուժերը Զորագյուղից, պարտության էին մատնել թշնամուն: Դրանից մեկ կամ երկու օր առաջ՝ մայիսի 20-ին կամ 21-ին, տեղի է ունեցել Երևանի հայերի ինքնապաշտպանության մեծագույն ճակատամարտը՝ Զորագյուղի կռիվը, որտեղ հայերը 1300 զոհ էին տվել՝ ոչնչացնելով թշնամու վեց հազար զինվորի: Պարտված թշնամին քշվել էր Հրազդան գետի մյուս ափը: Ըստ որում, դատելով Աբրահամ Երևանցու ժամանակագրական հստակ տեղեկություններից, կարելի է ներկայացնել դեպքերի ընթացքը՝ սկսած մայիսի 13-ից (հետհաշվարկը՝ մայիսի 20-ից). այդ օրը թշնամուն օգնության են եկել մեծաթիվ զորքեր: Երեք օր անց՝ մայիսի 16-ին, թուրքերն անցնում են Հրազդան գետը և մտնում Զորագյուղ՝ ամրանալով այնտեղ և սպանելով երկու հազար քրիստոնյայի: Խանի զինվորները, որոնք մինչ այդ կռվում էին հայերի կողքին, լքում են նրանց և ապաստանում բերդում: Այն, որ խանի պարսիկ զինվորները կռվում էին հայերի հետ, հիշատակված է նաև Ի. Նեպլյունևի տեղեկագրերում: Իսկ այն, որ հայերի ու պարսիկների համատեղ կռիվը հենց քաղաքում է տեղի ունեցել և ոչ թե բերդում, հստակորեն արձանագրված է Ի. Նեպլյունևի տեղեկագրում, ըստ որի՝ քաղաքն անառիկ էր՝ շրջապատված զառիթափ լեռներով ու գետով, իսկ բերդի մասին խոսք չկա: Հետաքրքրական է, որ նրա հիշատակությունը քաղաքի հինգ հազար պաշտպանների մասին գրեթե լիովին համապատասխանում է Երևան քաղաքից հավաքագրված հայ զինվորների թվին: Փաստորեն, մեկ ամսից

[1] Տե՛ս **Աբրահամ Երեւանցի**, էջ 24:

ավելի պարսից զինվորները կռվել են հայերի կողքին: Խնդիրն այն է, որ համատեղ մարտնչելով՝ խանի զորքը դրանով հետաձգում էր գրոհը Երևանի բերդի ուղղությամբ, սակայն ակնհայտ է, որ մայիսի 16-ի կռվի ժամանակ նրանց թվացել է, թե Զորագյուղի ինքնապաշտպանությունն այլևս անհույս է և հեռացել են ու ապաստանել բերդում:

Այդ պահից սկսած, փաստորեն, հայերի ինքնապաշտպանությունը դատապարտվել է: Հաջորդ օրը՝ մայիսի 17-ին, օսմանյան բանակը գրոհ չձեռնարկեց, որը հնարավորություն տվեց հայերին զորահավաք անցկացնելու: Այնուհետև թուրքերին օգնության ուղարկվեց եգիպտացի երեք հազար զինվոր, որոնք տեղակայվեցին Նորագյուղի մոտակայքում և մայիսի 20-ին գրոհեցին Զորագյուղի վրա: Հայ պաշտպանները սկզբում նահանջեցին՝ կորցնելով Զորագյուղի կեսը, բայց օգնության եկած բոշաների հետ ամրապնդեցին իրենց շարքերը և, ինչպես տեսանք, վճռական կռվում ջախջախեցին թշնամուն՝ նրան ետ շպրտելով գետի մյուս կողմը: Ինչ վերաբերում է ապրիլի 9-ից մինչև մայիսի 13-ը ընկած ժամանակաշրջանին, ապա ըստ Աբրահամ Երևանցու տեղեկությունների՝ թշնամին, չնայած մեծաքանակ կորուստներին, որևէ առաջխաղացում չի ունեցել, որի պատճառով հուսահատվել և անընդհատ օգնություն է խնդրել:

Հունիսի 7-ի կռիվը մեր պատմության ամենահերոսական դրվագներից է: Ավելի քան 60 հազարանոց օսմանյան բանակի դեմ հայ զինվորները կռվեցին մինչև երեկո, և թշնամին կարողացավ քաղաքը գրավել միայն այն ժամանակ, երբ մարտադաշտում ընկել էր վերջին հայ մարտիկը: Դրանից հետո սկսվեցին թուրքերի բարբարոսություններն անպաշտպան բնակչության նկատմամբ:

Անհրաժեշտ է նշել, որ, դատելով վերոասացյալից, Ի. Նեպլյունևի տեղեկագրերում արտացոլված են ինչպես Երևան քաղաքի հայության ինքնապաշտպանությունը (առաջին երկու տեղեկագրերը), այնպես էլ բերդի գրավումը՝ թվագրված 1724 թ. սեպտեմբերի 22-ով:

Ի վերջո, անդրադառնալով այն պնդմանը, թե Աբրահամ Երևանցու երկում Երևանի բերդի գրավման թվականը սխալ է, հարկ է նշել, որ դա այնքան էլ ճիշտ չէ: Ավելին, հեղինակի տեղեկությունն այն մասին, թե հունիսի 7-ին՝ քաղաքի անկումից հետո, Երևանի բերդը շարունակեց պաշտպանությունը մինչև օգոստոսի 21-ը[1], որևէ ուսումնասիրող չի քննարկել: Միայն Ա. Այվազյանն է, որ այդ վկայությանն անդրադարձել է, այն էլ՝ ցույց տալու համար Աբրահամ Երևանցու ժամանակագրական տեղեկությունների հավաստի չլինելը[2]: Մինչդեռ, եթե ընդունենք, որ Երևանի բերդի հանձնման ամսաթիվը՝ օգոստոսի 21-ը, ձեռագրական վրիպակ է, որն իրականում սեպ-

---

[1] Տե՛ս **Աբրահամ Երեւանցի**, էջ 35:

[2] Տե՛ս **Այվազյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 93:

տեմբերի 21-ն է, ապա ամեն ինչ կլինի իր տեղում, քանի որ կստացվի, որ Աբրահամ Երևանցին ևս ճշգրիտ է հիշատակում բերդի անկման ամսաթիվը: Եթե առաջարկված ճշգրտումը հավանական է, ուրեմն կարելի է համարել, որ գուցե իրականում բերդը հանձնվել է հենց սեպտեմբերի 21-ին և ոչ թե 22-ին, ինչպես նշում է Ի. Նեպլյուևը: Ի դեպ, Կոստանդնուպոլսում գտնվող ռուսական դիվանագիտական ներկայացուցչի սխալվելու հավանականությունն ավելի մեծ է, քան ականատես Աբրահամ Երևանցունը: Կարելի է փաստել, որ ուսումնասիրողները լիովին անտեսել են Աբրահամ Երևանցու երկում ներկայացված ժամանակագրությունը հիմնավորող տեղեկությունը:

Արման Եղիազարյան – *Երևանի 1724 թվականի ինքնապաշտպանությունը*

Երևանի հայության 1724 թ. հերոսական ինքնապաշտպանությունը հայոց պատմության ամենահիշարժան իրադարձություններից է: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ճիշտ են այն հետազոտողները, որոնք առաջարկում են Երևան քաղաքի հայության ինքնապաշտպանությունն առանձնացնել Երևանի բերդի պաշտպանությունից, որը սկսվել է հայերի ինքնապաշտպանության ավարտից հետո և շարունակվել մինչև սեպտեմբերի 22-ը: Երևանի հայության ինքնապաշտպանությունը սկսվել է ապրիլի 9-ին և ավարտվել հունիսի 7-ին՝ տևելով 60 օր: Մայիսի 20-ին տեղի է ունեցել Երևանի հայության ինքնապաշտպանության ամենախոշոր՝ Ձորագյուղի ճակատամարտը, որտեղ հայերը, 1300 զոհ տալով, ջախջախել են օսմանյան բանակն ու ստիպել նահանջել՝ պատճառելով վեց հազար զինվորի կորուստ: Երևանի հայության ինքնապաշտպանական ջոկատների դեմ կենտրոնացնելով ավելի քան 60 հազարանոց բանակ՝ օսմանյան թուրքերը հունիսի 7-ի առավոտյան ներխուժել են քաղաք: Հայկական ինքնապաշտպանական խմբերը կռվել են մինչև վերջ՝ փորձելով փրկել ժողովրդին: Քաղաքը թալանելուց և բնակչությանը կոտորելուց կամ գերեվարելուց հետո օսմանյան բանակը հարձակվել է Երևանի բերդի փոքրիկ արվարձանի՝ վարոշի վրա, գրավել ու ոչնչացրել այն, որից հետո երեք ամիսների ընթացքում բերդը պաշարված է եղել: Այն հանձնվել է Հայոց Աստածատուր Ա Համադանցի կաթողիկոսի (1715-1725) միջնորդությամբ 1724 թ. սեպտեմբերի 21-ին:

Арман Егиазарян – *Самооборона Еревана в 1724 году*

Ключевые слова *– история Еревана, самооборона, Ереванская крепость, Дзорагюх, Османская армия, Абраам Ереванци, Челеби-заде, осада, взятие крепости*

Героическая самооборона армян Еревана в 1724 г. – одно из самых памятных событий истории Армении. Исследование показывает, что правы те исследователи, которые предлагают разделять самооборону армян города Еревана от обороны Ереванской крепости, начавшейся после завершения самообороны армян города и продолжавшейся до 22 сентября. Самооборона армян Еревана продолжалась 60 дней, с 9 апреля до 7 июня. 20 мая на окраине Еревана, в Дзорагюхе, произошло крупнейшее сражение самообороны Еревана, где армяне ценой жизни 1300 воинов разгромили османскую армию и

заставили ее отступить с потерями в 6000 солдат. Сосредоточив против сил самообороны Еревана армию численностью более 60 000 человек, турки-османы утром 7 июня вторглись в город. Армянские отряды самообороны сражались до конца, пытаясь спасти людей. Разграбив город, убив и взяв в плен население, османская армия напала на небольшой пригород Ереванской крепости, захватила и разрушила ее, после чего крепость три месяца находилась в осаде. Ереванская крепость была сдана туркам при посредничестве армянского католикоса Аствацатура Амаданци (1715-1725) 21 сентября 1724 года.

Arman Yeghiazaryan – *The Self-Defense of Yerevan in 1724*

Key words *– Abraham Yerevantsi, history of Yerevan, Yerevan fortress, Dzoragyugh, Ottoman army, Celebi-zade, siege, capture of the fortress, self-defense*

The heroic self-defense of the Armenians of Yerevan in 1724 is one of the most memorable events in the history of Armenia. The study shows that researchers are right to propose separating the self-defense of the Armenians of the city of Yerevan from the defense of the Yerevan fortress, which began after the end of the self-defense of the Armenians of the city and lasted until September 22. The self-defense of the Armenians in Yerevan lasted 60 days, starting on April 9 and ending on June 7. On May 20, on the outskirts of Yerevan, in Dzoragyugh, the largest self-defense battle of the Armenians of Yerevan took place, where the Armenians, at the cost of the lives of 1,300 soldiers, defeated the Ottoman army and forced it to retreat, causing loss of 6,000 soldiers. Having concentrated an army of more than 60,000 people against the self-defense forces of the Armenians of Yerevan, the Ottoman Turks invaded the city on the morning of June 7. Armenian self-defense units fought to the end, trying to save people. Having plundered the city, killed and captured the population, the Ottoman army attacked the small suburb of the Yerevan fortress, captured and destroyed it, after which the Yerevan fortress was under siege for three months. The Yerevan fortress surrendered to the Turks through the mediation of the Armenian Catholicos Astvatsatur Hamadantsi (1715-1725) on September 21, 1724.

Ներկայացվել է 06.05.2022
Գրախոսվել է 23.05.2022
Ընդունվել է տպագրության 24.06.2022

Արման Եղիազարյան – ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր, պատմական գիտությունների դոկտոր (armanyeghiazaryan@ysu.am)